

սատրապները, որոնց ղեկավարն էր Պեկեստասը՝ Ալեքսանդրի արքայական դնդի նախկին անդամը։ Պեկեստասը երկար տարիներ վարում էր Պերսիսի (Պարսք) սատրապությունը և մեծ հեղինակություն էր վայելում ինչպես բնիկների, այնպես էլ մակեդոնացիների մեջ²⁹։ Երկու խմբավորումների միջև ծավալվող պատերազմական գործողությունների ընթացքում Հայաստանի կառավարիչ Օրոնտեսի անունից Պելոսիսի կառավարիչ Պեկեստասին հասցեագրված նամակից³⁰ ոչ միայն երևում է, որ Օրոնտեսը և Պեկեստասը լավ քարեկամներ են, այլև, որ Օրոնտեսը քարեհաճ դիրք է բռնել էվմենեսի խմբավորման նկատմամբ³¹։ Հայաստանի դիրքորոշման մասին այդ ակնարկները հաստատվում են նաև վճռական ճակատամարտի նախօրեին Հայաստանի նկատմամբ երկու հակառակորդների՝ էվմենեսի և Անտիգոնոսի ունեցած մտադրություններով³²։ Եթե Անտիգոնոսը լուրեր էր տարածել, թե պատրաստվում էր արշավելու Հայաստանի՝ որպես թշնամի երկրի վրա, ապա էվմենեսը մտածում էր Մարաստանի և Հայաստանի (որպես իր դաշնակցի) վրայով ապաստանել Կապադովկիայում։

Երվանդունիների հայկական պետության վարած քաղաքականության իրավացիությունը հաստատվեց դիագոսիների պատերազմների ողջ ընթացքով, քանի որ Հայաստանը ոչ միայն չնվաճվեց, այլ ըստ որոշ տեղեկությունների, նույնիսկ ակտիվ դեր է խաղացել Փոքր Ասիայի քաղաքական կյանքում։ Միայն IV դարի վերջին կամ III դարի սկզբին է, որ Առաջավոր Ասիայում, քաղաքական կյանքի կայունացման պայմաններում, Սելևկյան նորաստեղծ պետությանը հաջողվեց ժամանակավորապես իր իշխանության տակ զցել հայկական պետությունը։

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Մ. թ. Ա. III ԴԱՐՈՒՄ

Հայկական պետությունը, որը կազմավորվել էր մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կեսին և ընդգրկում էր Հայկական լեռնաշխարհի զգալի մասը, լուրջ փոփոխությունների ենթարկվեց մ. թ. ա. III դարի ընթացքում։ Դասակարգային հասարակության զարգացման անհավասարությունը կայուն նախադրյալ չէր պետության ամրապնդման համար։ Երկրի տարբեր մասերը սոցիալ-տնտեսական զարգացման տարբեր մակարդակների վրա էին գտնվում և չէին կարող երկար ժամանակ սերտորեն կապված մնալ։ Այսպես, արևմտյան շրջանները՝ Մոփքն ու Կոմմագենեն, Առաջավոր Ասիայի հելլենիստական երկրների տնտեսական վերելքի մեջ ներգրավվելով ավելի վաղ, քան Հայկական լեռնաշխարհի մնա-

²⁹ *Sk'us Diod., XIX, 13.*

³⁰ Այդ նամակը ճիշտ է, որոշակի նպատակով հորինված էր էվմենեսի կողմից, սակայն հենց հորինման հնարավորության հանգամանքը թույլ է տալիս հանգելու վերը շարադրված եզրակացություններին։

³¹ *Sk'us Diod., XIX, 23.*

³² *Plut., Eumenes, XXIII, Diod., XIX, 3—7:*

ցած մասերը, III դարի կեսերին անջատվեցին և կազմեցին մի առանձին պետություն, որի թագավորները նույնպես Նրվանդունիների տոհմից էին³³,

Երկրի թուլացմանը նպաստում էին նաև Հայաստանին տիրապետող Սելևկյանների անընդհատ փորձերը, որոնք երբեմն հաջողությամբ էին պսակվում, ինչպես տեսանք, Ստրաբոնին հայտնի էր Հայաստանի՝ Սելևկյանների գերիշխանության տակ անցնելու փաստը։ Այդ կատարվել է Սելևկոս Ա-ի օրոք, հնարավոր է շուրջ 301 թվականին³⁴,

Գունագաղ կավանք, Արմավիր

Ըստ Անտիոքոս Ա-ի նեմրութ-դաղի արձանագրությունների, մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կեսին թագավորած Նրվանդից հետո իշխել է «անհաս» վերջավորությամբ անուն կրող մի թագավոր, որի կառավարման տարիները համընկնում են հավանաբար մ. թ. ա. III դարի առաջին տասնամյակներին³⁵։ Հայտնի չէ, արդյոք նա թագավորել է Սելևկյանների իշխանության ներքո, թե՞ եղել է ինքնուրույն։ Սակայն III դարի 60-ական թվականներին հաստատապես Հա-

³³ Տե՛ս Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении, Ереван, 1954, 16—18, 30—35; E. Honigsmann, Kommagene, Pauly's Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft. Supplementband IV, 1924. Г. А. Тиранян, Страна Коммагена и Армения, ИАНАОН, 1956, № 3:

³⁴ Տե՛ս App., Syr., 55:

³⁵ Տե՛ս K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, էջ 307:

յաստանը այլևս չէր գտնվում Սելեկյանների իշխանության տակ: Ըստ Դիոդոր Սիկիլիացու վկայության, Հայաստանի օգնությամբ Կապադովկիայում հիմնադրվել էր անկախ թագավորություն: Այդ դեպքը տեղի ունեցած պիտի լինի 260—255 թվականներին: Վերահիշյալ փաստը ինքնին արդեն խոսում է հայկական պետության ինքնուրույնության մասին, մասնավորապես, եթե հաշվի առնենք այդ գործողության բացարձակ հակասելեկյան բնույթը, քանի որ Հայաստանի միջամտության շնորհիվ է, որ Կապադովկիան թոթափեց Սելեկյանների լուծը: Հայտնի է նաև նմանօրինակ մի այլ փաստ, որը վերաբերում է նույն ժամանակաշրջանին: Բյութանիայի Նիկոմեդես թագավորի որդին՝ Զիաեկասը, ապաստան է գտել Հայաստանի թագավորի մոտ և ապա օտար ուժերի, գուցե հենց Հայաստանի օգնությամբ վերանվաճել իր զահրը³⁶:

Այս դեպքերի մասնակից Հայաստանի թագավորի անունը հիշատակված չէ: Այն չի պահպանվել նաև Կոմմագենեի արձանագրություններում:

Մոփիի և Կոմմագենեի միացյալ թագավորությունը: Ըստ կոմմագենյան արձանագրությունների, հաջորդ իշխողը եղել է Սամոս թագավորը³⁷: Տեղանվանական տվյալներից, ինչպես և մատենագիրների մի շարք անուղղակի վկայություններից երևում է, որ Սամոսի օրոք Նրվանդունիների դինաստիան ճյուղավորվել էր և Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում առաջացել էր առանձին Մոփե-Կոմմագենեի պետությունը: Այդ պետության հիմնադրման և Սամոսի զահակալման թվականը հայտնի չէ, բայց հնարավոր է ենթադրել, որ այն տեղի է ունեցել III դարի կեսից ոչ ուշ, չույն աշխարհագիր էրատոսթենեսի մի վկայությունից պարզվում է, որ 245 թվականին արդեն գոյություն ունեւր Սամոս թագավորի հիմնադրած Սամոսատ քաղաքը, հետևապես այդ թվականից առաջ Սամոսը արդեն իշխել է³⁸: Սամոսի հիմնադրած մյուս քաղաքը՝ Սամոկարտը, վաղ բյուզանդական պատմիչների վկայությամբ, գտնվում էր Մոփեի արևելյան մասում, գուցե նույնիսկ՝ Աղձնիքում³⁹, Եփրատի աջակողմյան տեղիտորիաներում: Նույն թագավորի անունը կրող քաղաքների առկայությունը վկայում է այդ հողերի՝ միևնույն պետության կազմի մեջ մտնելու մասին: Սամոսին հաջորդում է Արսամեսը (Արշամը), որի իշխանության տարիները համընկնում են հավանաբար III դարի 40-ական թվականներին⁴⁰: Իր նախորդի նման սա քաղաքաշինությամբ է զբաղվել Եփրատի երկու՝ արևմտյան և արեւելյան կողմերում: Մոփեում նա հիմնադրում է պետության նոր մայրաքաղաքը՝ Արշամաշատը, իսկ Կոմմագենեում կառուցում երկու նույնանուն քաղաք՝ Արսամեյաները⁴¹:

III դարի 40—30-ական թվականներին Արշամը օժանդակում էր Սելեկյան

³⁶ Տե՛ս *Memn.*, 23:

³⁷ Տե՛ս *K. Humann und O. Puchstein*, *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien*, էջ 186:

³⁸ Տե՛ս *Strabo*, XVI, 2, 29:

³⁹ Տե՛ս *E. Honigmann*, *Kommagene*, էջ 333:

⁴⁰ Տե՛ս Զ. Մաեռեյան, *Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության*, հատ. Ա, էջ 107—108:

⁴¹ Տե՛ս *K. Humann und O. Puchstein*, *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien*, էջ 353: Լակ՝ *F. K. Dörner, T. Goell*, *Arsameia am Nymphalos*. „Istanbuler Forschungen“, Bd. 23, 1963:

Անտիոքոս Հիերաքսին ընդդեմ վերջինի եղբոր՝ օրինավոր թագավոր Սելեկոս Բ-ի⁴², Եթե նկատի ունենանք, որ մի շարք հարևան երկրներ ևս պաշտպանում էին Սելեկոսի խռովարար եղբորը, ապա Արշամ թագավորի քաղաքականության մեջ կարելի էր տեսնել միահամուռ ջանքերով Սելեկյան պետությունը թուլացնելու ձգտում:

Արշամից հետո Մոփը-Կոմմագենեի թագավորությունն, ըստ երևույթին, բաժանվել էր երկու մասի: Հայտնի է, որ 212 թվականին Մոփքում (բայց ոչ Կոմմագենեում) իշխում էր Քսերքսես թագավորը⁴³, Սա ստիպված եղավ հպատակվել իր երկրի վրա արշավող Սելեկյան թագավոր Անտիոքոս Գ-ին և որոշ պարտավորություններ ստանձնել: Հաղորդումից հրետմ է, որ մինչ այդ ո՛չ Քսերքսեսը և ո՛չ էլ իր հայրը⁴⁴ հարկ չէին վճարել Սելեկյաններին: Մոփքի պետության կիսահպատակ վիճակը, ըստ երևույթին, չի բավարարում Անտիոքոս Գ-ին, և նա որոշ ժամանակ անց վերացնել է տալիս Քսերքսեսին⁴⁵: Մոփքը դառնում է Սելեկյան տերիտորիա և որպես ստրատեգոս, այսինքն՝ ռազմավարչական իշխանություն՝ օժտված կառավարիչ, այստեղ կարգվում է Զարիադրիսը (Զարեհը):

Երվանդունիների միասնական պետության տրոհումից հետո քիչ տվյալներ ունենք Հայաստանի կենտրոնական և արևելյան շրջանների պատմության մասին: Վրացական պետության հիմնադրման (մ. թ. ա. 270-ական թվականներ) հաջորդող տարիներին Հայկական լեռնաշխարհի որոշ հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան շրջաններն անցան այդ պետության տնօրինության տակ և այդ վիճակում մնացին մինչև մ. թ. ա. II դարի սկիզբը, երբ Արտաշեսի օրոք նորից միացվեցին Հայաստանին: Պոլիբիոսի մ. թ. ա. 220-ական թվականներին վերաբերող տվյալների համաձայն, Ատրպատական պետությունը զգալի չափով ընդարձակել էր իր տիրույթները Անդրկովկասում, որի արևելյան հատվածները, ինչպես տեսանք, դեռևս մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կեսին նրա ազդեցության ոլորտի մեջ էին գտնվում: Հաջորդ, III դարի կեսին, հավանաբար, էլ ավելի նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին Ատրպատականի քաղաքական էքսպանսիայի համար, որի ընթացքում Արևելյան Հայաստանի որոշ շրջաններում կարող էր հաստատված լինել Ատրպատականի գերիշխանությունը: Ատրպատականի մեծապետական ձգտումների առաջն առավ Սելեկյան Անտիոքոս Գ-ը, որը 220 թվականին արշավեց Ատրպատական և հպատակեցրեց իրեն: Նման պայմաններում է, որ Արևելյան Հայաստանում տեղի է ունենում հայ Երվանդունիների վերջին թագավոր Երվանդի գահակալումը:

Հայկական պետությունների պատմական զարգացման վրա Սելեկյան պետության ազդեցությունը ուժեղացավ հատկապես III դարի վերջին, երբ Հայաստանը կարճ ժամանակով նորից հպատակվեց նրան: Ինչ վերաբերում է նախորդ ժամանակաշրջանին, ապա իրավացի է ակադ. Հ. Մանանդյանը, երբ գրում է. «Պետք է ասել, որ Սելեկյանների իշխանությունը չէր կարողացել հիմ-

⁴² *Sk'a Polyani*, Strateg., 17:

⁴³ *Sk'a Polyb.*, VIII, 25:

⁴⁴ Ոմանց կարծիքով Քսերքսեսի հայրը Արշամն էր: *Sk'a J. Beloch*, Griechische Geschichte, III, էջ 295: *Sandaljian*, Histoire documentaire de l'Arménie:

⁴⁵ *Sk'a* Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 106:

նավորապես հաստատվել նաև արմենական այսբեփրատյան երկրներում: Նրանց իշխանությունը այս լեռնային ու դժվարամատչելի երկրում, ընդհանրապես, ավելի անվանական էր, քան իրական: Ճանաչելով Սելեկյան թագավորներին իբրև գերագույն պետ՝ Մեծ Հայքը, ըստ երևույթին, նաև Մոփքը պահպանել էին իրենց ներքին ինքնուրույնությունը և կառավարվում էին բնիկ իշխանների ձեռքով, որոնք սկզբնաղբյուրների մեջ անվանվում են հրեման թագավորներ⁴⁶:

Հիրավի միանգամայն հավանական է, որ Երվանդունիների թագավորական դինաստիան շարունակեց անընդհատ իշխել III դարի ընթացքում: Հատկանշական է, որ հայկական պետական միավորումները ակտիվորեն մասնակցում էին փոքր Ասիայի քաղաքական կյանքին:

Երվանդ Վերջին: Ստրաբոնի վկայությամբ, Արտաշես և Ջարեհ ստրատեգոսներից առաջ Հայաստանի վերջին իշխողն էր Օրոնտեսը (Երվանդը), որից հետո երկիրը անցավ Սելեկյանների տիրապետությանը և բաժանվեց երկու ստրատեգոսների միջև: Այդ նույն վկայության համաձայն Երվանդը սերում էր Աքեմենյան Դարեհ Ա թագավորի զինակից Հիդարնեսից⁴⁷:

Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ Երվանդը իշխել է քսան տարի, բայց առայժմ դժվար է որոշել այդ թվի ստուգությունը: Հավանաբար, նա իշխել է III դարի վերջին քսանամյակում:

Մովսես Խորենացու հաղորդումից երևում է, որ Երվանդի աթոռանիստը շարունակում էր մնալ Արմավիրը⁴⁸, որը Երվանդունիների մայրաքաղաքն էր IV դարի 2-րդ կեսից սկսած: Արմավիրը նաև պետության պաշտամունքային գլխավոր կենտրոնն էր: Այստեղ էր գտնվում Արեգի (Ապոլլոնի) և Լուսնի (Արտեմիս-Անահիտի) տաճարը: Բացառված չէ, որ դեռևս այն ժամանակ այդ տաճարի մեջ կանգած էին նաև իշխողների՝ Երվանդունի և Աքեմենյան նախնիների արձանները, որով հայկական պետության մեջ հիմք էր դրվում քաղաքական նպատակներ հետապնդող նախնիների պաշտամունքին⁴⁹: Հնուց ի վեր գոյություն ունեցող Արմավիրի պատգամախոսը շարունակում էր գործել Երվանդի օրոք ևս, ընդունելով, ըստ երևույթին, հելլենիստական որոշ երանգ⁵⁰:

Երվանդի արքունիքը կազմված էր հելլենիստական մյուս պետությունների օրինակով: Նրա կղբայր Երվազը գերագույն քրմապետն էր⁵¹, ինչպես հրեվում է պետական նշանակություն ունեցող գրազրության պահպանված նմուշներից⁵², թագավորի դիվանի գործերը վարվում էին հունարեն լեզվով: Երվան-

46 2. Մանեդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Ա, Երևան, 1944, էջ 102:

47 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15:

48 Տե՛ս Խորենացի, Բ, լԺ:

49 Տե՛ս Գ. X. Саркисян, Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960, էջ 33 և հաջ.: Գ. Տիգացյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ Հայաստանի ն. մ. թ. III—II դարերի պատմության մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, 1962, էջ 12—14:

50 Տե՛ս К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, էջ 104 և հաջ.:

51 Տե՛ս Խորենացի, Բ, խ:

52 Տե՛ս А. И. Болтунова, Греческие надписи Армавира. ИАФАН, 1942, № 1—2.

գի օրոք Հայաստանում օգտվում էին մակեդոնա-սելևկյան տոմարից⁵³, Թագավորը շրջապատված էր հայ հասարակության հելլենացած վերնախավի ներկայացուցիչներով, որոնց թվում կարող էին լինել նաև հույներ։ Թագավորը և իր շրջապատը գնահատում և վայելում էին նույն գրականությունը⁵⁴։ Հույն ողբերգականների և դրամատուրգների, գլխավորապես Եվրիպիդեսի երկերի քաղվածքներից կաղմված և քարի վրա փորագրված փոքր ժողովածուն ուներ, ըստ երևույթին, ուսուցողական բնույթի և այս հանգամանքը թերևս ակնարկում է Արմավիրում հունական դպրոցի գոյության մասին⁵⁵։

Երվանդի թագավորության տարիները նշանավորվեցին շինարարական գործունեությամբ, որը հիմնականում ծավալվում էր Այրարատում։ Խորենացու վկայությամբ, Երվանդը հեռանում է Արմավիրից և Ախուրյանի ու Արաքսի ստախառնուրդի մոտ միակտուր ապառաժ բլրի վրա կառուցում իր նոր մայրաքաղաքը՝ Երվանդաշատը⁵⁶։ Նոր մայրաքաղաքի գոյության մասին ակնարկում են նաև Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները⁵⁷։ Մայրաքաղաքից մի փոքր հյուսիս, Ախուրյանի ափին կառուցվում է Երվանդակերտ դաստակերտը, իսկ էլ ավելի հեռու, նույն հյուսիսային ուղղությամբ՝ Երվանդավանը։ Ախուրյանի աջ ափին թագավորն ստեղծում է պաշտամունքային նոր կենտրոն՝ Բագարանը։

Երվանդի իշխանությունը հաստատուն չէր։ Խորենացին լավ է պատկերում այն շիկացած մթնոլորտը, որի մեջ թագավորը բոլորեց իր վերջին տարիները։ Երվանդը վախենում էր իր շրջապատից, ինչպես նաև ժողովրդից։ Նա չի կամենում կուռքերը տեղափոխել իր նոր մայրաքաղաք, երկյուղ կրելով, որ միգուցե, երբ ժողովուրդը զոհաբերության համար հավաքվի այդտեղ, հնարավոր չլինի ապահովել իր անվտանգությունը⁵⁸։ Դժգոհություն էր տիրում երկրի մեծամեծների, նախարարների մեջ։ Մյուս կողմից, ելնելով Արմավիրի արձանագրությունների տվյալներից, Արմավիր քաղաքը, նրա քաղաքացիների կոլեկտիվը՝ հանձին իր քրմապետի, բարեմաղթություններ էր անում թագավորին⁵⁹, դրանով գուցե արտահայտելով իր նվիրվածությունը նրան։

Այս պայմաններում էր, որ սկսվեց Արտաշեսի պատերազմը Երվանդի դեմ, որը վերջացավ Երվանդի պարտությամբ ու մահով։ Այս պատերազմը, որի մասին դրվագներ են պահպանվել Մովսես Խորենացու մոտ, հրահրվեց Սելևկյան Անտիոքոս Գ թագավորի կողմից⁶⁰։ Ծրագրվող արևմտյան արշավանքի կապակցությամբ, որը պետք է վերահաստատեր Սելևկյան տիրապետությունը

53 Տե՛ս Ս. Տիր-Հակոբյան, Արմավիրի երկրորդ նորագյուտ արձանագրությունը. «Նյութեր հին Հայաստանի պատմության», Երևան, 1935։

54 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Երևան, 1946, էջ 17։

55 Chr. Habicht, Über eine armenische Inschrift mit Versen des Euripides, „Hermes“, 81, 1953, էջ 236։

56 Տե՛ս Խորենացի, Բ, լԲ։

57 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները, էջ 27 և հաջ.։

58 Տե՛ս Խորենացի, Բ, խ։

59 Տե՛ս К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 134—135։

60 Տե՛ս Գ. Տիրացյան, Մովսես Խորենացու «Պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի բանի տվյալներ, էջ 18։

Փոքր Ասիայում և դուրս բերեր նրանց Եվրոպա, Սելևկյանների առաջ պետք է ժառանգար Հայկական լեռնաշխարհի վերջնական հպատակեցման, այսինքն, Մուրիքի թագավոր Քսերքսեսին վերացնելուց հետո Հայաստանի մյուս մասերի վրա (որտեղ իշխում էր Երվանդը), իրենց տիրապետությունը տարածելու խնդիրը⁶¹։ Անտիոքոսը ձեռնամուխ է լինում նաև այդ խնդրի լուծմանը, նախապես Երվանդի արքունիքը ուղարկելով իր ներկայացուցիչն՝ Նումենիոսին, ըստ երևույթին, դիվանագիտական հատուկ առաքելությամբ⁶², որը հաջողությամբ չի պսակվում։ Այն ժամանակ նա Երվանդի դեմ է հանում Արտաշեսին։ Վերջինս, հավանաբար, ծագում էր Հայկական լեռնաշխարհի Ատրպատականին հարող շրջանների ավագանուց և Երվանդից դժգոհ տարրերի ներկայացուցիչն էր։ Մովսես Խորենացին այսպես է նկարագրում ծագած պատերազմը։ Արտաշեսը Ուտիքի վրայով, Սևանի հյուսիս-արևելյան ափով և Արագածի թիկունքով շարժվում է Երվանդի բանակի դեմ, որը գտնվում էր Երվանդաշատից 300 ասպարեզ հեռավորության վրա, Ախուրյանի հյուսիսային կողմերում։ Ճակատամարտը տեղի է ունենում Երվանդական վայրում, և Երվանդի բանակը խիստ պարտություն է կրում։

Երվանդը փախուստի է դիմում դեպի մայրաքաղաք՝ այնտեղ պատսպարվելու համար։ Արտաշեսի զորավար Սմբատը, հետապնդելով նրան, գալիս է ու պաշարում Երվանդաշատը։ Այստեղ նրան միանում է Արտաշեսը, որը արդեն տիրացել էր Երվանդի դաստակերտին՝ Երվանդակերտին։ Արտաշեսի բանակը խուժում է քաղաք և զինվորներից մեկը վաղրով (դաշույնով) սպանում է Երվանդին։ Դրանից հետո Արտաշեսը վերացնում է Երվանդի իշխանության վերջին մնացորդը, գրավելով Բագարանը և սպանելով Երվանդի եղբորը՝ Երվազին⁶³։ Դեպքերի այդօրինակ ընթացքը հաստատվում է նաև Արմավիրի հունարեն արձանագրությունների տվյալներով։ Նրանց մեջ նույնպես խոսվում է պատերազմում թագավորի մահվան և երկրի նվաճման մասին⁶⁴։

Այսպիսով, III դարի վերջում Երվանդունիների դինաստիան դադարում է իշխելուց։ Հայկական լեռնաշխարհում հաստատվում է Սելևկյան գերիշխանությունը, որի ներկայացուցիչները ստրատեգոսներն էին՝ Զարեհը՝ արևմուտքում, Արտաշեսը՝ արևելքում։

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ։ ՔԱՂԱՔԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մ. թ. ա. IV—III դարերի եզրին Հայաստանը նահապետական ստրկատիրության վիճակից թևակոխում է ստրկատիրական տնտեսական զարգացման ավելի բարձր աստիճանը⁶⁵։

61 Տե՛ս Գ. Սարգսյան, Անտիոքոս Գ. Սելևկյանը և հայկական պետությունները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, № 1, էջ 49 և հաջ.։

62 Տե՛ս Ա. Ի. Болтунова, Греческие надписи Армавира, էջ 52, Գ. Տիրացյան, Մովսես Խորենացու «Պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ, էջ 19—20։

63 Տե՛ս Խորենացի, Բ, խ։

64 Տե՛ս К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 142։

65 Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, ИАНАОН, 1948, № 11, նույնի՝ О рабстве и рабовладении в древней Ар-